

ПРОПОВІДНИЦЬКИЙ ДИСКУРС: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті розкрито підходи до визначення змісту основних понять (дискурс, проповідницький дискурс, релігійний дискурс), окреслено межі інституційних дискурсів, ряд закономірностей їх побудови і функціонування, які відрізняють різні типи дискурсів (педагогічний, політичний, художній) та підкреслюють їх специфіку. В межах жанрової специфіки, авторкою зроблено спробу розкрити внутрішні переживання, основу яких складає потреба у вірі як концепті ціннісної орієнтації всередині простору буття.

Ключові слова: дискурс, релігійний дискурс, проповідницький дискурс, проповідь.

Актуальність. Релігійна комунікація є одним з найдавніших типів людського спілкування, але її наукове вивчення почалося порівняно недавно. Питання релігійної комунікації розглядали, переважно, лінгвісти, філософи, теологи, соціологи. Так, проблемами релігійних стилів і жанрів займалися В.Є. Чернявська, І.В. Бугайова. Вивченню релігійного дискурсу в художньому тексті та діалогічності християнського дискурсу приділяли увагу У.С. Баймуратова, В.І. Карасик. Лінгвістичному опису цього типу дискурсу присвячені праці Н.Д. Артюнової, Е.Б. Казніної, В.І. Карасика. Інтереси наукової діяльності О.М. Прилуцького розгортаються в площині вивчення міфологем в просторі теологічного дискурсу. Богословський дискурс в контексті осмислення та вирішення конкретних питань історії церкви вивчав В.Н. Шаховський Релігійний дискурс в системі типів спілкування досліджувала О.В. Бобирьова Для глибшого розумінні релігійного дискурсу (і проповідницького як його різновиду)

варто звернути увагу на саме поняття “дискурс”. Цей термін тісно пов’язаний з прізвищами таких вчених як Ю.Хабермас (дискурс як особливий ідеальний вид комунікації, який здійснюється з максимально можливим усуненням від соціальної реальності, традицій, авторитету, комунікативної рутини і має на меті критичне обговорення та обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації), М.Фуко (дискурс як практики, що систематично створюють ті предмети, про які вони говорять. Під дискурсом розуміється множинність висловлень, які належать до певної “дискурсивної формації”, тобто дискурс – це мовне вираження певної соціальної практики, яка упорядкована та систематизована особливим використанням мови, зумовленим певною ментальністю, що ідеологічно укорінена та історично зумовлена), З Харрис (дослідження закономірностей руху інформації в рамках комунікативної ситуації, що здійснюється через обмін репліками; тим самим реально описується структура діалогової взаємодії).

Основна частина. Аналіз наукової літератури свідчить про те, що саме поняття “проповідницький дискурс” є видовим поняттям “релігійного”. Тому варто розглянути підходи до визначення та характеристики обох понять.

Метою статті є розкрити підходи до визначення змісту основних понять (дискурс, проповідницький дискурс, релігійний дискурс), визначити особливості проповіді як виду релігійного дискурсу.

У літературі з цієї проблематики зустрічається широке і вузьке розуміння дискурсу. У вузькому сенсі поняття трактується як сукупність мовних актів, що використовуються в релігійній сфері. У широкому сенсі під релігійним дискурсом розуміють набір відповідних дій, орієнтованих на звернення людини до віри, а також сукупність мовних компонентів, що

супроводжують процес взаємодії учасників, включаючи певні текстові фрагменти. [2]

Релігійний дискурс має ряд притаманних тільки йому характеристик і займає особливе місце в структурі типів дискурсу. О.В. Бобирьова виділяє ряд закономірностей побудови і функціонування, які відрізняють його від інших типів (педагогічного, політичного, художнього та ін.) та підкреслюють його специфіку.

Як педагогічний, так і релігійний дискурс охоплюють два найбільш значущі інститути суспільства. Їх об'єднує наявність, в деякому ступені, схожих цілей і завдань. У дискурсі педагогічному центральний учасник – вчитель, який передає учням знання, повідомляє норми поведінки й основи моралі, які були накопичені суспільством раніше і культивуються в суспільстві зараз. Учитель, при цьому, виступає своєрідним провідником концентрованого досвіду, мудрості багатьох попередніх поколінь і володіє досить високим авторитетом у суспільстві. Центральний учасник релігійного дискурсу – “агент”, який, також, є носієм (не від свого імені, а виступаючи тільки в якості “трансагента” між Богом і людиною) вищого знання, мудрості, з одного боку, наданої людині Всевишнім, а, з іншого боку, досвіду, накопиченого людським соціумом протягом тисячоліть. На відміну від вчителя, агент релігійного дискурсу несе різнобічні знання, при цьому роблячи акцент, перш за все, на загальних, а не на специфічних аспектах інформації. [2, с. 45-50]

Як педагогічний, так і релігійний дискурс відрізняє наявність ритуалу спілкування. В обох видах дискурсу присутній певний, встановлений набір ритуальних дій – вербальних і невербальних – які багато в чому зумовлюють тональність, закономірності побудови та стратегії розвитку дискурсу - певна форма одягу, ритуальні дії тощо. В обох

випадках ритуал визначається нормами і правилами, встановленими соціумом, в якому функціонує даний інститут – педагогічний або релігійний. Необхідно відзначити, що суспільні норми і рамки поведінки в певному суспільстві можуть вносити деякі корективи в жести і ритуал в цілому. Так відрізняється в різних релігіях ритуал здійснення молитви, який в православній культурі супроводжується колінопреклонінням, цілуванням ікони; для католицизму ж характерна загальна молитва за відсутності будь-яких спеціальних жестів, які б її супроводжували. [2, с. 60]

Адресант і релігійного, і педагогічного дискурсу володіє незаперечним авторитетом. Кінцевою метою релігійного дискурсу є передача вищої істини, божественного знання. Крім того, уся інформація, що передана в ході релігійного дискурсу, приймається на віру, будь-які пошуки аргументів чи пояснень (характерні для педагогічного дискурсу) позбавляють релігійний своєрідності, внутрішньої суті. Його основою є емоційне переживання дива, переживання єднання з вищою силою – Богом і з колективом одновірців. Таким чином, у релігійному та педагогічному дискурсах є безліч точок дотику, що визначається їх головними цілями - донести до адресата знання, сформувати особистість з певними поглядами і ціннісними установками, закласти норми і правила поведінки як в рамках певного суспільного інституту (школа, церква), так і в суспільстві в цілому [2, с. 64].

Релігійний і політичний дискурси теж мають як ряд спільних ознак так і відмінностей. Перш за все, у цих типах дискурсу має місце міфологізація свідомості людини, віра в магію слів. У політичному дискурсі навіювання проводиться за допомогою цілеспрямованої пропаганди і агітації - форм, які в модифікованому вигляді присутні і в релігійному дискурсі – наприклад, в тексті церковної проповіді. Релігійний дискурс

об'єднує людей в єдності віри, так само як у політиці люди об'єднані вищої політичної ідеєю. Вихід за межі співтовариства, що дотримується певних поглядів (ідеологічних чи релігійних), веде до витіснення за межі даної політичної або релігійної групи. Мова релігії також як і мова політики розрахована на певну групу, яка повинна бути хоча б частково підготовлена до сприйняття повідомлення (мова представляє собою досить замкнений семантичний простір).

Кінцевою метою як релігійного, так і політичного дискурсу є виховання особистості. Різними є тільки підходи до виховання та формування особистості, ті цінності, які закладаються і вважаються пріоритетними, а також кінцеві цілі, яких бажають і прагнуть досягти. [2, с. 58]

Що стосується художнього дискурсу, то його компонентами (як і релігійного) є конкретні висловлення діалогічної чи монологічної форми з наявними в них численними кореляціями історичного, соціального, психологічного, культурологічного змісту, які у структурі тексту реалізують часовий аспект інтеракції між партнерами відповідно до типу дискурсу, а також простір, в якому він відбувається, значення, які він експлікує, використовує, репродукує або перетворює.

За час існування церковної комунікативної практики сформувалася система цінностей, яка є основою релігійного дискурсу. Релігійні цінності пронизують усі сфери людської діяльності – від фундаментальної науки, мистецтва до педагогіки і масової культури в цілому. Склалася розгалужена система жанрів – від усного переказу і проповіді до офіційного диспуту. [1, С. 43–49]

Релігійний дискурс вибудовується суб'єктами таким чином, що кожна повсякденна ситуація може бути оцінена з позицій релігійного вчення, їй може бути приписаний певний

ціннісний статус. Цей аспект свідчить про ідеологічний характер дискурсу, який вміщує не тільки релігійний, а й інші типи “інституційного” дискурсу: політичний, педагогічний, художній. Релігійний дискурс оперує такого роду індуктивною схемою, за якої кожен окремий випадок категоризується в інституційно фіксовані цінності, принципи, ідеї, закони. [6, С. 48–59]

Однією з визначальних рис релігійного дискурсу є відкритість, а не завуальованість, як, наприклад, часто в політичному дискурсі, презентація та відтворення цінностей і норм як життєдіяльності, так і самої релігійної комунікації. Загальна мета даного типу дискурсу полягає у створенні ситуації довіри в рамках певної конфесії. Цінності його - це цінності віри (визнання Бога, спасіння душі, розуміння гріха і чесноти, відчуття дива, дотримання обрядів). Особливістю даного дискурсу є відкрите декларування його цінностей [7].

Говорячи про структуру релігійного дискурсу як про один з різновидів інституційного дискурсу, В.І. Карасик вирізняє ряд структурних компонентів цього виду дискурсу: учасники; цілі; цінності та способи їх вираження; ключовий культурний концепт; стратегії; тематика; різновиди і жанри; прецедентні тексти. Метою релігійного дискурсу є передача вищої істини, божественного знання; він є концентрацією знання. Час релігійного дискурсу фіксується жанровою специфікою спілкування. Наприклад, проповідь проводиться в спеціально відведених для служби години.

Дослідники релігійного дискурсу також відмічають і частотність конкретних дискурсивних актів в усіх можливих типах мовної комунікації – аргументованої, експресивної, соціальної, ритуальної [1, 2, 5].

Цей тип дискурсу орієнтований на відтворення положень релігійного світогляду, включаючи характерні для

нього цінності, норми, ідеї, міфи, наративи. Те, що відрізняє реалізацію цієї мети в релігійному дискурсі від інших типів “інституційного” дискурсу - це проповідницький характер трансляції релігійного знання. Телеологія релігійного дискурсу вибудовується щодо пояснення необхідності прагнення, а також шляхів досягнення зв'язку з Абсолютом, що мислиться в контексті встановлених догм, норм і правил, які і характеризують певне релігійне вчення. Зв'язок між цілями і предметами релігійного дискурсу забезпечується, з одного боку, інтенціями учасників дискурсу (наприклад, уявлення про Бога може мати на увазі інтенцію досягнення божественного стану, а отже – упорядкування індивідуального досвіду відповідно до канонів), і з іншого боку – соціальними уявленнями і вкоріненими в колективній свідомості образами і архетипами [6].

Різновиди дискурсу (дискурсивні формації) утворюються на перетині комунікативної та когнітивної складової дискурсу [11]. До комунікативної складової належать можливі позиції і ролі, які надаються в дискурсі носіям мови. До когнітивної - знання, що містяться в дискурсивному повідомленні. Є свої особливості і в реалізації базових пізнавальних операцій (репрезентації, категоризації, інтерпретації) у процесі проповідницької дискурсивної практики [7].

Варто звернути увагу на декілька підходів у визначенні понять. Якщо вивчати явище в межах теорії дискурсу, то об'єктом дослідження може постати спілкування (акт комунікації), що має на меті залучення людей до віри чи підтримка віри. При цьому важливим є довірлива взаємодія, яка передбачає не стільки формальне залучення співрозмовника до певної системи релігійних поглядів, скільки

спонукання його до внутрішньої духовної роботи – акту покаяння тощо.

Якщо під дискурсом розуміти сукупність тематично співвіднесених текстів (акти комунікації, які націлені або на залучення людини до віри, або на її підтримання), то зміст дискурсу, або тема, розкривається не окремим текстом, а інтертекстуально (в комплексній взаємодії окремих текстів) [5].

Отже, релігійний є особливим типом дискурсу обумовлений ситуацією спілкування на духовні (сакральні) теми, в рамках якого виділяються специфічні жанри і функціонують специфічні метафоричні концепти.

З точки зору функціонально – жанрової диференціації виділяють такі різновиди релігійного дискурсу :

1) молитовний дискурс (молитва визначається як «усталений текст, який промовляється, виголошується віруючими під час звернення до Бога, до святих» [3, с. 377]. Широке семантичне коло поняття “молитва” дає пояснення суті цього явища, розкриває особливості ситуації, умови спілкування, стосунки між комунікантами. Молитва передбачає спілкування з Богом – спілкування незвичайне з традиційного погляду. Відправник (адресант) молитви надсилає її конкретному адресату – Богу, сам виступає в ролі квазіадресата. Важливе значення для реалізації й актуалізації змістового наповнення молитовного дискурсу, розширення його тематичного діапазону має оцінна стратегія. Змістові рамки оцінної стратегії в молитовному дискурсі чітко окреслені його завданнями – залучення і зміцнення віри, отримання душевного спокою та мати підтримку (в цьому випадку з боку Всевишнього). У тематичному плані молитовний дискурс створюється через своєрідне тематичне нанизування, в якому одна тема переходить в іншу [3, с. 378]. В молитовному дискурсі є один адресат – Бог, і його

комунікативна стратегія реалізується через звертання до нього. Оцінний характер молитовного дискурсу виявляється у формуванні в людини не тільки міцних переконань і віри, але й у визначенні системи оцінок та цінностей. Характерними особливостями молитовного слова є: а) пошук духовної опори у світогляді; б) створення ситуації довіри; в) сповідальне переосмислення пережитого;

2) сповідальний дискурс (сповідь - одне з семи Церковних Таїнств (покаяння). Найчастіше, сповідальні тексти поділяють на дві категорії: сповідь Богу і сповідь людям. Відмінність їх в головному: якщо сповідь Богу - це усвідомлення своїх гріхів і покаяння (діяство наповнене глибокими душевними переживаннями), то сповідь людям - це пояснення своїх вчинків, обставин свого життя [3, с. 420];

3) проповідницький дискурс (проповідь у вузькому значенні – це християнська церковна настанова, яка має на меті розповісти і розтлумачити слухачам вчення православної церкви. Досить часто, при визначенні проповіді береться до уваги лише зовнішня її сторона – словесна форма, і сама природа проповіді визначається як виключно риторична, опускається внутрішнє наповнення, яке передбачає роздуми, переживання та формування відчуття причетності [9].

Проповідь – засіб морального виховання і творення духовних підвалин життя християнського суспільства. Власне, призначення проповіді – роз'яснення біблійних істин з метою формування християнського світогляду та виховання моральних чеснот істинного християнина, а також переважно усна форма її функціонування є визначальними чинниками, що зумовлюють специфіку лексичних та граматичних засобів оформлення проповідницького підстилю. Таким чином, мова церковної проповіді – це цілком своєрідний підстиль конфесійного стилю [5].

Перша спроба виділити особливий релігійний стиль була зроблена Л.П. Крисінім . Він запропонував термін “релігійно - проповідницький стиль”. Але, реальна практика мови віруючих далеко не обмежується молитвами, проповідями і посланнями. Тому багато вчених стверджують, що сфера релігії знаходиться над функціональними стилями [8, с. 136 – 146].

Автори підручників з гомілетики (теорії церковного проповідництва) надають великого значення змістовому навантаженню проповіді і, висвітлюючи суть, завдання, методологію її укладання тощо, особливу увагу звертають на такі загальні вимоги: форма проповіді має відповідати її меті і завданням; релігійна бесіда повинна бути простою і доступною для сприйняття [9].

Укладання церковної проповіді передбачає врахування зверненості, її адресованості до широкого кола слухачів. Оскільки проповідницький дискурс розрахований на доволі різноманітного слухача (з різним рівнем освіченості, християнсько-релігійної грамотності та переконаності, різним складом характеру, темпераменту і т. ін.), для нього передусім мають бути притаманні доступність, переконливість, обґрунтованість викладених позицій (першоджерелом достовірності аргументації у проповіді є Святе Письмо). Водночас переважно усна форма його функціонування обумовлює використання особливих лексичних компонентів (діалектних, експресивних), граматичних конструкцій висловлювань. Ці ознаки дещо уподібнюють проповідницький підстиль до розмовного стилю [4].

Ряд авторів визначають основні ознаки, що виділяють проповідницький дискурс з-поміж інших дискурсів конфесії [9, с. 72]:

1. Термінологічна лексика, що вживається в церковній проповіді, здебільшого обмежується загальновідомими термінами, як от: храм, молебень тощо. Часте вживання термінів у проповіді, до того ж без спеціального тлумачення, пояснення, допустиме тоді, коли виголошення такої проповіді призначене для обмеженої слухацької аудиторії, зокрема, для служителів церкви.
2. Проповідник передусім апелює до душевних переживань прихожан, тому його звернення відзначається образністю, поетичністю, експресією як інтенсивністю вираження.
3. Проповідницький дискурс дає можливість достатньо повно розкрити текстові фрагменти релігійного дискурсу у вигляді проповідей та притч.

Таким чином, проповідницький дискурс, має свої особливі характеристики, що й дозволяють розглядати його як окремих і самодостатній поряд з іншими.

Для кожного конкретного типу дискурсу характерна наявність універсальних / традиційних метафоричних моделей, домінантність яких складають його специфіку.

Адже проповідницький вид релігійного дискурсу можна визначити як текст, що промовляється священником від певної конфесії і містить її вчення. Він направлений на підтримання та посилення віри мирян, реалізується через відповідні стратегії і практики, які диктують вибір мовних засобів з необхідним значенням.

Проповідницький дискурс постає як особливе структурно-семантичне та комунікативне середовище зі специфічними цілями і завданнями, з особливим місцем у структурі інших типів дискурсу. Такий потужний стратегічний потенціал проповіді В. А. Оляніч вбачає вже в спробах її класифікації, яких він наводить кілька [2]:

1. З урахуванням часу їх появи: повчальна проповідь; роз'яснювальна проповідь (тлумачення Святого Письма у вигляді церковного повчання); догматичне слово; викривна проповідь; похвальні слова; патріотична проповідь; соціальна проповідь.
2. За змістом: літургійну; панегіричну, присвячену події державного значення або знаменній церковній даті; проповідь-повчання.

Проповідницький дискурс, який несе в собі релігійні цінності, дозволяє більш повно врахувати при розгляді церковної комунікації увесь спектр параметрів, враховуючи, що він відображає менталітет і культуру, як національну так і індивідуальну. Прагнення адресата до адекватного сприйняття, спрямованість дискурсу на слухача, призводить до того, що не лише локальні умови, але й уявлення про культурний рівень і духовні цінності співрозмовника чи групи слухачів стають визначальними при виборі конкретних мовних засобів та стилів. Проповідницький дискурс трактується або як релігійний християнський текст, або як сукупність актів релігійної комунікації, де, перш за все, вагома сила Слова, мова релігії покликана впливати на емоційну сферу людини, в тому числі словами і виразами, які належать до певного стилю.

Висновки. Релігійний дискурс розуміють як один з типів інституційного дискурсу, в якому реалізується потреба у вірі як концепті ціннісної орієнтації всередині простору буття.

Ключовим параметром релігійного дискурсу є онтологічний: система референцій дискурсу конструює його конкретні цілі (опис, інтерпретація, нормування), комунікативні характеристики. Всі параметри релігійного дискурсу виражають його “внутрішню” напругу, пов’язану з неможливістю раціонального (мовного) вираження містичного досвіду і духовних переживань. Він виступає як механізм

актуалізації ціннісно - нормативних і догматичних основ релігії, а також як засіб контролю та регуляції відповідності дій і думок індивіда встановленим стандартам (цю функцію виконують такі комунікативні форми релігійного дискурсу, як, наприклад, сповідь, бесіда з наставником). Релігійний дискурс є рефлексивним явищем, рефлексивність якого, однак, не зводиться виключно до раціональних механізмів обґрунтування та пояснення (теологічний дискурс), але має відношення, також, і до догматичних норм інтерпретації (міфологічний дискурс).

Специфіка релігійної комунікації полягає в тому, що надприродні об'єкти мисляться як активні учасники спілкування: онтологічний компонент релігійного дискурсу поєднується з комунікативним; комунікативний параметр зумовлюється безпосередньо предметною областю дискурсу.

Умова віри вимагає від суб'єкта “внутрішнього зусилля” при здійсненні релігійної дискурсивної практики, в той час як в інших інституційних дискурсах специфічним є більшою мірою “зовнішній примус” суб'єкта.

Матеріалом для подальшого дослідження можуть слугувати, з одного боку текстові фрагменти релігійного дискурсу у вигляді проповідей, притч. З іншого боку публікації в масовій пресі, в Інтернеті. Окремою сферою дослідження можуть бути акти безпосереднього спілкування за участі віруючих.

Література

1. Баймуратова У.С. Религиозный дискурс в художественном тексте как лингвистическая проблема / У.С. Баймуратова // Вестник РУНД. Серия: Вопросы образования: языки и специальность, 2008, - №1. – С. 43–49

2. Бобырева Е.В. Религиозный дискурс: ценности, жанры, языковые характеристики : монография / Е.В. Бобырева. – Волгоград : Перемена, 2007. – 385 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови; [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 518 с.
4. Карасик В. И. Культурне доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность: культурне концепты: Сб. науч. тр. – Волгоград; Архангельськ: Перемена, 1996. – С. 3–16.
5. Карасик В. И. О категориях дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: социолінгвістические и эмотивные аспекты: Сб. науч. тр. – Волгоград; Саратов: Перемена, 1998. – С. 185–197.
6. Карасик В.И. Религиозный дискурс / В.И. Карасик // Языковая личность: проблемы лингвокультурологии и функциональной семантики. – Волгоград: Перемена, 1999. – С. 5-19
7. Кожемякин Е.А. Религиозный дискурс: методология исследования / Е.А. Кожемякин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – Белгород, 2010, - № 2. – С. 48–59
8. Крысин Л.П. Религиозно – проповеднический стиль и его место в функционально – стилистической парадигме современного русского языка / Л.П. Крысин // Поэтика. Стилистика. Язык и культура: Памяти Т.Г. Винокур. – М., 1996. – С. 136 – 146
9. Прохвятилова О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи. / О. А. Прохвятилова. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1999. – 364 с.
10. Филипс Л., Йоргенсен М.В. Дискурс – анализ. Теория и метод/ Пер. с англ. – 2-е изд., испр. / Л. Филипс, М.В.

Йоргенсен. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352с.

11. Фуко М. Археология знания. / Пер. с фр. М. Б. Раковой, А. Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А. С. Колесникова. / М. Фуко. - СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия»; Университетская книга (Серия «Au Pura. Французская коллекция»), 2004.– 416 с. (с. 112)

В статье раскрыты подходы к определению основных понятий (дискурс, проповеднический дискурс, религиозный дискурс). Очерчены границы институциональных дискурсов, раскрыто ряд закономерностей их построения и функционирования, которые отличают разные типы дискурсов (педагогический, политический, художественный) и подчеркивают их специфику. В рамках жанровой специфики, автором сделана попытка раскрыть внутренние переживания, основу которых составляет потребность в вере как концепте ценностной ориентации жизненного пространства бытия.

Ключевые слова: дискурс, религиозный дискурс, проповедь, проповеднический дискурс.

The article deals with approaches to determination of the content of the basic concepts (discourse, homiletic discourse, religious discourse) outlines the limits of institutional discourses, some patterns of their construction and functioning which distinguish different types of discourses (pedagogical, political, artistic) and underline their specificity. Within the genre specific the author has made an attempt to disclose inner experiences, basis of which is the need for the faith as a concept value orientation in the middle of the life space existence.

Key words: discourse, religious discourse, homiletic discourse, sermon.